

Ю.А. Рочняк, Я.З. Карашецький
Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра архітектурного проектування

ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРИ СПОРУД ГІРСЬКИХ ВЕРХОВИН

© Рочняк Ю.А., Карашецький Я.З., 2013

Розглянуто різні види споруд на гірських вершинах, історію їхньої появи, виявлено основні функції, виділено головні типи цих будівель і споруд та окреслено архітектурно-композиційний образ.

Ключові слова: верховина, типи будівель і споруд, архітектурно-композиційний образ.

It is considered different types of the facilities on mountaintops, their origin story and basic functions; stated the main types of the buildings and outlined an architectural image.

Key words: mountaintop, highland, types of buildings, architectural composite image.

Вступ

Образ і силует гір завжди справляє на людину неабиякий вплив. Сприйняття довкілля підсилюється власне на гірській вершині у віддаленні від основних поселень, підкреслюючи якийсь потаємний зв'язок через виднокруги із далекими просторами, небом. Присутність людини маніфестується на вершинах спорудами, які покликані виконувати певні функції і які стають складовою частиною образу заселених гір. Домінування відносно довкілля через позиціонування на високих точках робить людську працю своєрідним довершенням творіння природи. В який архітектурний спосіб влаштовані результати такої праці – спробуймо з'ясувати.

Постановка проблеми

Зважаючи на все активніше освоєння гірських територій і просування різної діяльності в горах, спостерігається виникнення цікавих, а часом неоднозначних пластичних форм на природних теренах. Особливо помітно це на самих вершинах гір, де архітектурно-будівельна діяльність має винятковий спосіб задекларувати себе. За останній час спостерігається неабияка динаміка в цьому, а тому таке явище викликає професійне зацікавлення.

Будівництво на вершинах відбувається в усьому світі, зокрема в Україні. Зосередимо увагу, в основному, на території Українських Карпат.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Існують публікації, які стосуються народного будівництва у горах [1–3], сакрального будівництва на гірських територіях [4–7], влаштування обсерваторій, об'єктів рекреації, спорту і туризму [8–15]. Ряд досліджень присвячені готельному будівництву і влаштуванню туристичних притулків [16–20]. Опоередковано про архітектурно-будівельну діяльність на вершині говориться у науково-природничих виданнях, а також трапляються зображення таких об'єктів у туристично-пізнавальній літературі та фотоальбомах [21]. Проте спеціальних досліджень, що стосуються вивчення архітектури і будівництва споруд на самих вершинах, не виявлено.

Формулювання мети

Мета статті – виявити основні об'єкти і тенденції у розвитку високогірного будівництва, їхні архітектурно-композиційні риси на основі функціональних потреб у часовій динаміці.

Виклад основного матеріалу

Першими будівничими на високогір'ї були мешканці гірських долин, які у верхніх частинах території над поселеннями використовували і надалі вживають природні ресурси для двох основних форм господарювання: лісозаготівлі та скотарства. Збудоване з наявних матеріалів і ресурсів тимчасове житло – колиби, лісничівки, пастуші стаї, стайні тощо вражають простотою і досконалістю. Виробилися характерні будівельні прийоми, утворивши стилістику будівництва певних ареалів [1–3].

З епохою Просвітництва, промислової революції від кінця XVIII – початку XIX століть гірські терени активніше освоюються, тут з'являються підприємці, науковці, військовики, туристи тощо. Виникають потреби забезпечення нових, раніше не відомих функцій. Одночасно з розвитком інженерії, транспорту значно покращилася доступність і комунікація раніше віддалених територій. На відміну від народної архітектури, яка практично не переступала верхньої межі лісу, деякі нові об'єкти повинні бути на самих вершинах. Для професійної архітектури відкрилося нове поле діяльності – верховина.

Найзагальніше можемо розрізнити декілька типів будівель і споруд, які влаштовують на гірських вершинах відповідно до основних функцій, які вони повинні забезпечувати: *геодезичні знаки, військові кордонні маркування, хрести, каплиці; високогірні обсерваторії, науково-дослідні станції, верхні станції канатних доріг, їхні комплекси; готелі та туристичні притулки; військово-оборонні та спостережні об'єкти*. Крім названих типів, до будівництва на верховині належать опори ліній електропередач, вишки бурових устаткувань, ретрансляційні станції, щогли, лінії газота нафтопроводів з відповідними службовими будовами, позначеннями тощо. На цих переважно інженерних спорудах, хоча вони й розміщені на досліджуваних територіях, зупинятися не будемо.

Геодезичні знаки, військові кордонні маркування, хрести. Помітність та виразність вершин сприятливі для розміщення на них позначувань, які стосуються видів діяльності, для яких візуальна інформація відіграє важливу роль. Геодезичні, прикордонні, туристичні, символічні та інші знаки влаштовуються так чи інакше у вигляді стовпів чи подібних до них утворень. Геодезичні найчастіше фіксуються кількадеметровими металевими чотиригранними пірамідами-каркасами над бетонними маркерами у товщі ґрунту (рис. 1).

В Українських Карпатах найбільшими вершинними знаками є п'ять чотиригранних стовпів-обелісків висотою близько 4 метрів, які розміщені на вершинах г. Пікуй (1408 м) у Вододільному хребті, г. Стіг/Стоги (помилково називаної “Стой”, “Стій”, 1681 м) у масиві Боржава, г. Сивуля (1818 м) у Горганах, г. Говерла (2061 м) у Чорногорі, г. Піп-Іван (1940 м) у Мармароші. Вони з'явилися у міжвоєнний час і троє, крім боржавського та горганського, стоять на кордоні тодішньої Чехословаччини (Підкарпатської Русі). Віднедавна існує тригранний кордонний стовп на г. Кременець (1221 м) у Вододілі (рис. 2).

Рис. 1. Геодезичний і туристичний знаки на вершині г. Близниця (1883 м) у Свидовці

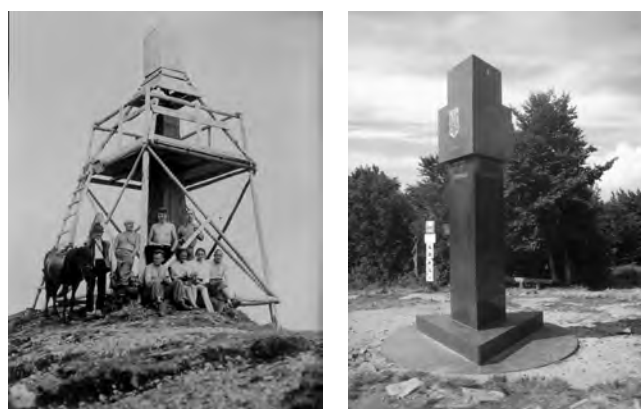

Рис. 2. Обеліски на г. Піп-Іван-Мармароський (1940 м; зі збірки С. Мільчевича); на г. Кременець (1221 м), кордон України, Польщі, Словаччини.
Фото з сайта www.panoramio.com

Сліди міжвоєнної історії часто прочитуються на непогано збережених невисоких кордонних бетонних стовпах уздовж усього Вододілу. Цілі числа на них збігаються з позначеннями на топографічних картах 1930-х років Військового інституту географічного у Варшаві, що робить ці стовпчики незамінними орієнтирами. Мітки на горизонтальній площині верху стовпчика вказують на напрям до найближчих наступних стовпців у різні боки (рис. 3).

Туристичні шляхи маркують, встановлюючи окремі стовпи із уніфікованими написами, інколи двома мовами у таблицях, а також фарбуючи у виразних місцях (на каменях, стовбурах дерев) кольоровими символами. Це явище поширюється тепер і в Україні.

Встановлення хрестів на вершинах є доброю традицією сотень літ, хоча в горах сучасної України розпочалось недавно. Відчуття підвищеного патріотизму помітне на верховині, на них влаштовано пам'ятні знаки та пластичні композиції (рис. 4).

Рис. 3. Кордонний стовп міжвоєнного часу на вершині г. Пожижевська (1822 м) у Чорногорі

Рис. 4. Обеліск, хрест, пам'ятні знаки на вершині г. Говерла (2061 м) у Чорногорі

Названі об'єкти є одиничними і відокремленими та могли б бути названі скульптуроподібними за аналогією із видом мистецтва. Дизайн цільних безінтер'єрних тіл випромінює інформацію та/чи духовність; з архітектурою пов'язаний способом позиціонування і взаємодії з довкіллям.

Споруджують каплиці на вершинах рідко, хоча це траплялося ще на попередньому зламі століть (рис. 5). У наш час існують приклади такого будівництва, як, скажімо, на вершині г. Петрос у Чорногорі (2020 м, каплиця зруйнована бурею) чи біля льодовика Пітцталю (Тироль, Австрія, рис. 6).

Рис. 5. Каплиця на г. Шнеєберг у Нижній Австрії

Рис. 6. Каплиця біля льодовика Пітцталю у Тиролі. Фото з сайту www.springerarchitektur.at

Гірські обсерваторії, науково-дослідні станції, станції канатних доріг, їхні комплекси

Гірські обсерваторії. Обсерваторіями називають споруди і заклади для спостереження у найширшому значенні, проте найзвичнішим є розуміння їх для астрономічних цілей. Перші астрономічні обсерваторії з'явилися у ранніх цивілізаціях, але власне гірський тип астрономічної обсерваторії розвинувся під кінець XIX ст., після того, як біля Ніцци на г. Мон Гро у 1879–1886 рр.

споруджено першу такого типу. Декілька важливих чинників були причиною: для спостереження світил потрібне чисте нічне небо, а тому віддаленість від освітлених місцевостей та велика висота над рівнем моря роблять повітря чистішим. Крім того, спостереження руху небесних тіл краще здійснювати, позиціонуючи телескопи ближче до екватора. Отже, із науковим і технічним поступом влаштовуються споруди високогірних обсерваторій [8, 9].

Активний розвиток будівництва високогірних обсерваторій припадає на першу половину ХХ ст. У Європі одними з найвизначніших з погляду архітектури можна вважати обсерваторії на верхах Юнгфрауйох (Швейцарія), Ломницький Щит (Словачина), Каспровий Верх (Польща), Пік дю Міді у Французьких Піренеях та деякі інші. У 1930-х роках завдяки клопотанням командування Люфтваффе Німеччини та Військово-повітряних сил Речі Посполитої з'явилися будинки обсерваторій відповідно на г. Вендельштайн (1838 м, Баварські Альпи) та г. Піп-Іван (2022 м, Чорногора, Карпати). Усі вони, крім Чорногірської (тепер руїна), мають сполучення з долиною канатними дорогами чи залізницями. Можна припустити, що й обсерваторія на Попі-Івані мала б у проекті бути пов'язаною підйомником. В Україні з архітектурного погляду найцікавішими об'єктами є будівлі обсерваторій у масиві Ай-Петрі-яйла над Симеїзом, селищі Науковому в Криму та (уже названий) на вершині гори Піп-Іван Чорногірський.

Науково-дослідні станції. Станіонари наукових інституцій влаштовують не раз також на самих вершинах, але це є, скоріше, винятком. В Українських Карпатах на самій вершині г. Плай (1330 м) у Боржаві розміщений метеорологічний станіонар. Декілька інших подібних об'єктів влаштовані нижче, і зокрема Сніголавинна станція „Пожижевська”, Високогірний біологічний станіонар Інституту екології Карпат НАН України біля підніжжя г. Пожижевська у галицькій частині Чорногори. Крім цього, є навчально-дослідні осередки біля г. Шешул в околиці села Квази, біля Форещенки у Чорногорі тощо.

Архітектура таких будинків має „скромний” характер, часто тяжіє до традиційного житла, а також до громадських будинків з коридорним розплануванням, конструктивною схемою.

Станції канатних доріг. З появою у кінці ХІХ ст. лещет як виду спорту виникла потреба влаштування гірськолижних витягів. Перші канатні дороги виникли у другій половині ХІХ ст. і динамічно розвивались у 1920–1930 рр. Починаючи від середини ХХ ст., у всьому світі розвинулось будівництво різних видів підйомників, які почали істотно впливати на життя гірських країв [22].

Влаштування верхніх станцій підвісних і поземних (фунікулерів) канатних доріг на вершинах є для архітекторів важливим завданням, оскільки, крім функціонально-технічного фактора, дуже важливим є композиційно-естетичний. Залежно від типу канатних доріг, кількості пасажирів, природних умов тощо споруди станцій набувають дуже різних пластичних форм (рис. 7, 8).

Рис. 7. Модель станції кабінового витягу на г. Гінтерер Брунненкотель у Тіролі, Тироль. Фото з сайта www.skigebiete-test.de

Рис. 8. Станція кабінового витягу в Етцталі, Тироль. Фото з сайта www.gletscher-info.de

Насправді, найбільш помітними і вражаючими є **комплекси** споруд, які об'єднують різні частини, як, наприклад, обсерваторію, спостережні, дослідницькі пункти, верхню станцію підйомника, ресторан, готель тощо. Для більшої атрактивності влаштовують різні оглядові тераси, музеї, природні та мистецькі цікавинки тощо. Прикладами є комплекси на вершинах чи біля самих вершин гір Дахштайн, Кітцштайнгорн (Австрія), Цугшпітце (Німеччина), Каспровий Верх (Польща), Снежка (Чехія - Польща), Ломницький Щит (Словаччина), Егной дю Міді (Франція) та ін. (рис. 9–12).

Спільними рисами цього типу споруд є великі розміри, складна конфігурація, висока щільність, багатофункційність, технологічність, архітектурно-композиційна виразність. За стилістичними виконаннями помітне звернення до функціоналістичних, скульптурних та інших прийомів. У новітній час на вершинах з'явилась архітектура криволінійних форм багатовимірного простору [23]. Відчувається тенденція до виняткової пластичності, видовищності та незабутності.

Рис. 9. Комплекс горішньої станції на г. Дахштайн у Штирії – Верхній Австрії

Рис. 10. Комплекс горішньої станції на г. Кітцштайнгорн у краї Зальцбург

Рис. 11. Туристичний притулок у комплексі горішньої станції на г. Цугшпітце у Баварії

Рис. 12. Горішня станція зубчастої залізниці, готель, ресторан на г. Шнеєберг у Нижній Австрії

Готелі та туристичні притулки. Сфера оздоровлення, відпочинку і спорту зумовлює широку палітру готельних будинків, які пов'язані передусім із поселеннями [18]. Архітектурно вони є дуже різноманітними, а на верхів'ях сполучені, як правило, із горішніми станціями витягів чи колій. Туристичні притулки у горах виникли у середині XIX ст. для задоволення потреби у короткочасному перебуванні та проживанні на високогір'ї. Перші притулки мали за основу сільську хату, у Карпатах найчастіше у вигляді дерев'яної зрубної конструкції зі спадицими дахами (рис. 13, 14). На жаль, практично усі вони в Українських Карпатах перестали існувати до середини XX ст., проте із фотоматеріалів бачимо, що на початку XX ст. вони уподібнювалися за виглядом до вілл і палаців, а вже у 1930-х роках притулки почали набувати стилістичних і образних форм, притаманних своєму часу, як скажімо, притулок на полонині Рущина біля г. Сивуля у Горгонах [19, 20].

Новітні приклади гірських туристичних притулків альпійських країн демонструють відірваність від традиційної житлової архітектури долин, мають умисно пластичний, мінімалістичний, “техністичний” та інший характер. При цьому простежується логіка простоти функціонального зонування, ясність траєкторій руху, висока технологічність монтажу та експлуатації. Ідеї безпеки, екологічності, захисту довкілля, економії матеріалів та ресурсів стають визначальними, а великі будинки туристичних притулків начинені новітніми технічними устаткуваннями. У випадку примикання, розбудови чи встановлення нового корпусу щодо існуючого новий об’єкт найчастіше має модерні архітектурно-композиційні форми і не спостерігається “підлаштування” до історії.

Рис. 13. Притулок, позаду – ретранслятор, хрест на вершині г. Шнеєберг (2076 м) у Нижній Австрії

Рис. 14. Неіснуючий притулок на г. Кукуль у Чорногорі. Фото з сайта www.photoblog.com

Розміщення притулків на самих вершинах суперечить ідеї захисту від негоди, а тому влаштовуються вони якщо й не на самих верхах, то здебільшого у природних захистках рельєфу, експоновані до сонця чи проти вітрів. Деякі притулки стали „іконами” цього типу будови, як, скажімо, притулки Домбай (Пн. Кавказ, РФ), Черва (Альпи); новітні – Монте Роза (Швейцарія), Гутé (Мон-Блан, Франція). Тут відчутна тенденція до навмисного контрасту з близьким оточенням (рис. 15, 16).

Рис. 15. Притулок Монте Роза в Альпах Швейцарії. Фото з сайта www.esc.ethz.ch

Рис. 16. Туристичний притулок у Домбаї на Північному Кавказі. Фото з сайта www.pikabu.ru

Військово-оборонні та спостережні об’єкти. Военні дії на гірських теренах мають певну специфіку, відмінну від рівнинної. Потужність і складність виконання земляних робіт, ведення підкопів, влаштування вогневих точок тощо на вершинах спостерігається в Альпах на колишньому Італійському фронті у час Першої світової війни у масиві Доломітів та на межі Словенії (битви на Ісонцо/Сочі). Рештки цих укріплень частково музеєфіковані та засвідчують запеклість і безглуздість битв, втрат на висоті аж до висоти 3000 м над рівнем моря. Вздовж Вододільного хребта, у Бескидах, Горганах, Полонинських хребтах Карпат помітні сліди двох світових воєн – велетенська

протяжність земляних укріплень, сторожових пунктів, захистків тощо. Одні з найвищих таких сховищ над рівнем моря влаштовано на г. Мунчель (1999 м), г. Бребенескул (2036 м) у Чорногорі. Свого апогею ці укріплення досягли у 1943–1944 рр. під час влаштування гортистами так званої оборонної „Лінії Арпада”.

З динамічним розвитком авіації та ракетобудування від другої половини ХХ ст. звичні сухопутні способи ведення воєнних дій на високогір'ї втрачають актуальність, а натомість з'являється потреба нових форм – спостереження для своєчасної відсічі повітряного нальоту. У час „холодної війни” виникають нові військово-технічні об'єкти – радіолокаційні станції (РЛС). Антени, які розміщуються на вершині гори, потребують екрана-захисту, тому виникли велетенські сфери-оболонки білого кольору діаметром приблизно 10–15 м і більше. На той час у горах України існувало три таких РЛС – на вершині г.Стіг/Стоги (1681 м) у масиві Боржава на Закарпатті, на г. Томнатеку (1565 м) на Буковині та на г. Бедене-Кир (1301 м) плато Ай-Петрі-яйла в Криму (рис. 17, 18). Об'єкт на Стозі вже демонтовано, на Томнатеку демонтовано частково, а куполи залишено.

З погляду архітектури такі сфери є оригінальними спорудами конструкції каркасу і оболонки. У деякі із них в'їжджала і поміщалася тривісна вантажна машина типу „Зил” та „Урал” із обертальною антеною. Віддалені казарми та інші службові приміщення принципово не відрізняються від інших такого типу в рівнинній місцевості. Білі кулі таких радіолокаційних станцій можна спостерігати з відстані десятків кілометрів, що робить ці вершини неповторними.

Рис. 17. Куполи РЛС на г. Томнатеку у Буковинських Карпатах. Фото з сайту www.panoramio.com

Рис. 18. Куполи РЛС на г. Бедене-Кир плато Ай-Петрі-яйла в Криму

Спостережні вишки прикордонників та огорожі на високогір'ї Карпат ще можна побачити як відгомін недавнього минулого. Високо піднята „альтанка” вартового нині сприймається скоріше як добрий орієнтир. Специфіка прикордонної служби трансформувалася й унікає демонстративності.

Висновки і рекомендації

1. На вершинах гір відчутне загострене сприйняття довкілля, спостерігається підсилена потреба візуальної інформації, розуміння чинника історичності місця, релігійної причетності, патріотизму, які виражаються у різних геодезичних, пам'ятних та інших знаках; монументальних хрестах, державних символах, музеєфікації на місці важливих подій тощо. Їхній вигляд, положення та візуальна сумісність стають важливою підставою (спільної) композиції, роблячи образ місцевості незабутнім.

2. У хронологічній послідовності першими капітальними й архітектурно виразними будовами вершин були астрономічні обсерваторії, дещо візуально „тихішими” були у той самий час будинки гірських готелів і притулків. Від середини ХХ ст. вони за поширенням, композиційною виразністю поступилися дуже активному будівництву верхніх станцій канатних доріг і комплексів, які з ними пов'язані. Обсерваторії, готелі, притулки, ресторани, верхні станції канатних доріг часто об'єднуються у комплекси.

3. Об'єкти будівництва на вершинах гір є функціонально розрізненими і не утворюють єдиної типологічної групи. У влаштуванні горішніх станцій підйомників та їхніх комплексів спостерігається виразне використання інженерних конструкцій, простота функціональних схем, ясність загального образу. Білі куполи радіолокаційних станцій є одними із найвидатніших візуальних об'єктів верховини, видаючи втаємниченість військової сфери. Тенденцією останнього часу стає підсилена пластичність форм, яка покриває і нераз приховує „чесність” матеріалу і тектоніки інженерних конструкцій.

4. Влаштування окремих туристичних притулків на самих вершинах є рідкістю і вони часто поєднуються наближенням або безпосереднім примиканням до великих спортивно-відпочинкових комплексів. У кінці XIX ст. вони мали за прототип сільське житло, а вже у 30-х роках архітектурно-стилістично чимраз більше відповідали загальноархітектурним тенденціям розвитку і сьогодні практично не мають спільного із житловою будівельною традицією ближчої місцевості.

1. *Самойлович В.П. Народное архитектурное творчество. – К.: Будівельник, 1977. – 232 с.*
2. *Гошко Ю.Г., Кіщук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. – 272 с.*
3. *Прибега Л.В. Народное зодчество Украины: Охрана и реставрация. – К.: Будівельник, 1987. – 103 с.: ил.*
4. *Слободян В. Церкви українців Румунії. – Львів: Стрім, 1994 – 112 с. з іл.*
5. *Слободян В. Церкви Турківського району. – Львів, 2003.– 200 с.*
6. *Тарас Я.М. Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник. – Львів: ІН НАНУ, 2006 – 584 с.*
7. *Тарас Я.М. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат: культурно-традиційний аспект. – Львів: ІН НАНУ, 2007. – 640 с.*
8. *Müller, P. Sternwarten in Bildern. Architektur und Geschichte der Sternwarten von den Anfängen bis ca. 1950. Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg-New-York, 1992. – 257 S.*
9. *Рочняк Ю.А. Развитие споруд гірських обсерваторій // Вісник Національного університету „Львівська політехніка” “Архітектура”. – 2006. – № 568. – С.236–245.*
10. *Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні. – К.: Вища школа, 2002. – 192 с.*
11. *Кузишин А.В. З історії організації туристсько-краєзнавчої роботи в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.): Реферат // Оpubліковано: Історія Української географії. – Тернопіль: Підручник і посібники, 2002.-№ 5. – С.42 – 44.*
12. *Барановский, М.И. Туристские базы. – Москва: Стройиздат, 1976. – 166 с.*
13. *Барановский М.И. Комплексы отдыха и туризма. – К.: Будівельник, 1985. – 104 с., ил.*
14. *Шульга Г.М. Архитектурно-планировочная организация горнолыжных комплексов: дис. ... канд. арх. – К., 1990 – 147 с., 42 табл.*
15. *Рочняк Ю.А. Архитектурні аспекти формування гірськокожних схилів // Вісник Нац. ун-ту „Львівська політехніка” “Архітектура”. – 2010. – № 674. – С.54–62.*
16. *Глинский С.Л., Былинкина Р.П. и др. Туристские и курортные гостиницы. – Москва: ЦНТИ по гражданскому строительству и архитектуре, 1976. – 56 с.*
17. *Glaser, A. Zurück zur Natur, aber eben nicht ganz // Architektur & Bauforum. März /April 1998 Nr. 193.*
18. *Харчук Х.Р. Архітектура курортної забудови Трускавця XIX – першої половини XX ст.: монографія. – Львів, 2008. – 209 с.*
19. *Карашецький Я.З., Рочняк Ю.А. Формування архітектури будівель гірських туристичних притулків // Вісник Нац. ун-ту „Львівська політехніка” “Архітектура”. – 2010. – № 674. – С.72–79.*
20. *Карашецький Я.З. Архітектура гірських туристичних притулків // Вісник Нац. ун-ту „Львівська політехніка” “Архітектура”. – 2012. – № 728. – С.66–70.*
21. *Гори Гуцульщини. Путівник, який об'єднує / ред. Анджей Вельоха. – Краків: Центральний осередок ПТТК, 2006. – 224 с.*
22. *Рочняк Ю.А. Про фунікулери, кабінки та витяги // Архітектурний вісник. – № 3–4 (33)/2007. – С.44–49.*
23. *Черкес Б.С., Лінда С.М. Архітектура сучасності. Остання третина XX – початок XXI століть: навч. посіб. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. – 384 с.*